

ASPECTE ALE FISCALITĂȚII DIN ȚARA MOLDOVEI ÎN EPOCA ȘTEFANIANĂ

Mihai Lazăr

Cârmuitor destoinic, geniu militar și diplomatic, adevărat ctitor de țară, Ștefan cel Mare este, de bună seamă, domnitorul cel mai reprezentativ al românilor. Domnia sa îndelungată, prosperă și glorioasă a generat în conștiința contemporanilor și, deopotrivă, a posterității, efigia unui ev istoric cu aură mitică. Timp de jumătate de veac, Țara Moldovei a cunoscut o evoluție înfloritoare în toate domeniile, prestigiul internațional dobândit nemaiputând fi nicicând egalat. Se poate vorbi cu vădit temei, de o **Epocă Ștefanieană** emblematică prin conținut și semnificații pentru întreaga noastră istorie.

De-a lungul timpului, ilustrul domnitor și epoca sa au făcut obiectul unor ample investigații. În cei 500 de ani ai posterității ștefaniene s-a acumulat o bibliografie cu adevărat impresionantă. S-a scris mult, din perspective diferite și cu mijloace specifice. Dacă o parte a cercetărilor au fost întreprinse în context aniversar, cu firești accente emoționale, altele, nu puține la număr, reprezintă studii temeinice, riguroase, cu un aport științific notabil. Bibliografia problemei cuprinde peste 2500 de titluri reprezentative – articole, studii și lucrări monografice¹.

Cercetările de factură istorică au vizat atât punerea în circuitul științific a fondului de izvoare, cât și studierea în spiritul analitic și sintetic al perioadei. Constatând interesul generos al medievistilor pentru restituirea moștenirii ștefaniene, se cuvine să precizăm în context că nu toate aspectele au fost analizate cu aceeași eficiență. În timp ce realitățile politico-diplomatice, militare și religioase sunt, în linii mari, bine ilustrate în plan istoriografic, cele privitoare la economie, populație, viața socială, fiscalitate continuă să fie insuficient cunoscute.

*
* *

Fiscalitatea a constituit în timpul lui Ștefan cel Mare un segment important al politicii interne. Pe această cale domnul și-a asigurat, în bună parte, resursele financiare și materiale, precum și serviciile necesare funcționării aparatului de stat, a oștirii și a Curții princiare. Totodată, veniturile fiscale, în complementaritate cu patrimoniul domnesc public și privat au făcut posibilă ampla politică constructivă în domeniile religioase, militar și aulic și realizarea unor opere cultural-artistice de mare valoare.

Pentru cunoașterea realităților fiscale s-a manifestat un anume interes încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea². Cercetările întreprinse până în prezent au atins un evantai larg de probleme³. Cu toate acestea, nu s-au putut lămuri în mod convingător nici cadrul de ansamblu al politicii fiscale (sistemul de impunere și percepere, instituțiile specializate, organizarea aparatului administrativ-fiscal) și nici nomenclatorul de impuneri (dări, taxe, amenzi, prestații și servicii). Stadiul relativ modest al cercetărilor are la bază două determinări obiective: 1) inexistența unor izvoare statistice; 2) imprecizia și ambiguitatea terminologiei fiscale de epocă. Dificultățile menționate, realmente insurmontabile, au împietat în mod decisiv asupra calității oricărui demers științific. Studiarea temeinică a politicii fiscale presupune utilizarea unor izvoare statistice oficiale privind efectivele populației, averea, sursele de venituri și veniturile realizate de gospodăriile impozabile, dările, taxele și prestațiile existente în nomenclatorul fiscal. Numai înregistrările cantitative de acest fel pot oferi o imagine exactă și cuprinzătoare asupra politicii fiscale (sistemul de impunere și percepere, cuantumul și natura obligațiilor, dinamica veniturilor domnești. Pentru perioada domniei lui Ștefan cel Mare nu dispunem, din păcate, de nici un izvor

statistic din categoriile menționate. În spațiul moldav au existat, desigur, anumite înregistrări statistice, dar până la sfârșitul secolului al XVI-lea s-a apelat, în principal, la practicile tradiționale existente la nivelul obștilor sătești: impunerea în sistemul cislei, înregistrările pe răboj, sistemul răspunderii solidare a membrilor obștei la plata dărilor ș. a. Tradițiile obștești, destul de puternice, au impus modalități de înregistrare specifice, nu mai puțin riguroase în concepția contemporanilor, dar care au lăsat urme vagi, greu de sesizat⁴. Aceste practici de factură populară ne sugerează rolul obștei în gestionarea operațiunilor fiscale: stabilirea potențialului economic al gospodăriilor impozabile și a cotității impunerii pentru fiecare categorie de obligații. În condițiile penuriei totale de izvoare statistice, pentru completarea parțială a informației documentare, dobândesc o însemnătate sporită așezămintelor fiscale domnești și actele de privilegii acordate mănăstirilor, boierilor, negustorilor, satelor de colonizare și satelor din zona de graniță cu obligații speciale⁵.

Apelul la surse istorice narative – cronici și relații de călătorie – nu este semnificativ, întrucât această categorie de izvoare este mai puțin relevantă pentru realitățile secolului al XV-lea⁶. Avem la dispoziție, prin urmare, doar surse informative de mână a doua, mai puțin consistente, în temeiul cărora nu se poate ajunge la constatări de ordin cantitativ, atât de necesare în sfera fiscalității.

*
* *

Domnia lui Ștefan cel Mare a marcat trecerea de la o perioadă de prelungită criză la una de stabilitate și prosperitate. Prin măsuri înțelepte, aplicate cu fermitate, s-a urmărit consolidarea instituțiilor țării, încurajarea economiei și realizarea bunăstării pentru toate categoriile sociale. Programul politic al lui Ștefan cel Mare, unic prin amploare și consecințe în istoria Moldovei, a generat un suflu înnoitor în toate domeniile și a permis întărirea fără precedent a autorității domnești.

Înfăptuirea ambițioaselor obiective de politică internă și externă a fost posibilă, în bună măsură, datorită prosperității economice înregistrată de principat în acea vreme și a veniturilor însemnate de care a dispus domnul. Cu îndreptățit temei s-a afirmat că: “Nici victoriile militare, nici organizarea de stat și nici susținuta campanie constructivă nu s-ar fi concretizat astfel, dacă disponibilitățile celui de care depindeau ar fi fost mai reduse”⁷.

Activitatea politică a domnului s-a întărit continuu prin promovarea unor persoane noi în Sfatul Domnesc care, în marea lui majoritate, și-au dovedit credința față de tron. Pe parcursul celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea, boierii fără dregătorii s-au regăsit într-o mai mică măsură în componența Sfatului Domnesc. Din cei 119 boieri ce s-au perindat în acest organism politic în răstimpul aprilie 1457 – iulie 1504 cca. 77% sunt atestați în calitate de dregători⁸. Acest fapt consfințește în mod clar, credem noi, procesul de consolidare a puterii centrale⁹. Instituind un regim autoritar, Ștefan cel Mare și-a asigurat controlul asupra boierimii și a fost în măsură să aplice, cu eficiență, măsurile destinate consolidării poziției sale și în celelalte domenii.

Printr-o politică înțeleaptă a fost încurajată colonizarea teritoriilor așa-zise “pustii” cu oameni proveniți din țările vecine. Regimul de privilegii fiscale, administrative, judecătorești și comerciale acordate coloniștilor a favorizat sporirea numărului de așezări și a populației. În acest fel, a fost întărit potențialul demografic și economic al țării. Documentele de cancelarie înregistrează până la sfârșitul domniei (1504) un număr de 1399 de așezări sătești și 54 de seliști, risipite pe cuprinsul a 27 de ținuturi¹⁰. Orașele și satele cunosc un avânt economic semnificativ care a permis dezvoltarea activităților productive generatoare de venituri pentru populație și, deopotrivă, pentru domnie. Faptul este pus în evidență de sursele informative documentare și narative, precum și de cercetările arheologice efectuate în ultimele decenii. Pierderea ținuturilor Chilia și Cetatea Albă la 1484, importante centre comerciale moldovenești unde pulsa o vie activitate economică, a limitat, în mod vădit, sursele de venituri ale țării. Vistieria a suportat cu greu această pierdere, cu cât se știe că veniturile din activitățile comerciale și din taxele aplicate

negustorilor erau considerabile. Economia moldovenească primea astfel pe lângă o puternică lovitură de strategie militară și una de natură economică¹¹.

Domnia dispunea de un important patrimoniu funciar-economic. Ștefan cel Mare se considera stăpânul Țării Moldovei, al locuitorilor și averii acestora. Obligațiile impozabililor au decurs din acest drept superior de stăpânire – *dominium eminens*¹².

Potrivit cutumelor medievale, domnul putea pretinde de la supuși o cotitate din veniturile realizate pentru acoperirea trebuințelor Curții, aparatului slujitoresc și militar. Domeniul domnesc cuprindea: locurile “pustii”, așezările urbane, o serie de sate considerate domnești, mori, ocne, braniști, iazuri, complexe economice pastoral-agricole, terenuri de vânătoare etc. Domnul dispunea de acest bogat patrimoniu funciar-economic și de veniturile obținute din exploatarea lui, după cum credea de cuviință. Târgurile și satele domnești, organizate administrativ sub forma ocoalelor au oferit un important suport economic puterii centrale.

În perioada urmașilor lui Alexandru cel Bun (1432-1457), în contextul unor profunde frământări interne, o serie de sate din cuprinsul ocoalelor au fost donate mănăstirilor și boierilor. Satele donate sau confirmate noilor stăpâni aparțineau acestora “cu tot venitul”. Prin acordarea regimului de imunitate, domnii au renunțat, de fapt, la dările, prestațiile și serviciile la care erau obligați până atunci locuitorii satelor respective¹³.

Moștenind un patrimoniu mult redu, Ștefan cel Mare a urmărit refacerea și consolidarea acestuia prin achiziționarea unor sate pentru care a achitat suma de 15304 zloți¹⁴. Noile achiziții au fost incluse în ocoale. Cercetarea documentelor de epocă ne sugerează că din totalul de 1399 de sate, un număr de circa 200 făceau parte din patrimoniul domnesc (14,28%)¹⁵.

Târgurile și satele domnești s-au situat în permanență sub protecția marelui voievod. Consolidarea lor economică și demografică a susținut din plin veniturile Vistieriei, atât prin dările plătite de contribuabili, cât și prin prestații, slujbe și vămile încasate.

Politica chibzuită, de încurajare economică, a așezărilor din ocoale a generat, în mod firesc, o stare de prosperitate pentru Curtea princiară. Progresul general al țării și veniturile substanțiale, obținute de domnie au stat la baza amplei politici constructive din a doua jumătate a secolului al XV-lea¹⁶. Rețeaua relativ densă de curți, cetăți, așezăminte mănăstirești, a determinat sporirea consumului intern și, implicit, a avântului principalelor ramuri economice. Problema veniturilor și cheltuielilor Curții domnești ilustrează în chip sintetic starea de ansamblu a țării, potențialul economic al populației și necesitățile de consum publice și private ale domniei.

Deținând toate pârghiile puterii în stat, domnul reprezenta autoritatea supremă și în domeniul fiscal. Hotărârile adoptate pe linia impunerii și percepției dărilor aveau asentimentul sfatului domnesc, în vreme ce aplicarea lor cădea în sarcina marelui vistier și a aparatului administrativ-fiscal aflat în subordinea sa (în cazul veniturilor țării) și a marelui cămăraș (în cazul veniturilor domnești private). Marele vistier ținea evidența veniturilor și cheltuielilor publice, fiind păstrătorul “tuturor catastifelor țării”¹⁷. Însemnătatea demnității de mare vistier a fost consemnată, în mod sugestiv, de cronistica vremii. Grigore Ureche era de părere că acest dregător era “ispravnic pre socotele ce să fac să ia din țară, și grijind și dând lefe slujitorilor, și purtătoriu de grijă a toată cheltuiala Curții și a oaspeți ce vin în țară și toate catastifele țării pre mâna lui”¹⁸. Membru al Sfatului Domnesc cu atribuții largi, marele vistier era un executor fidel al voinței lui Ștefan cel Mare care reprezenta autoritatea supremă în sfera fiscalității. El avea obligația să țină o evidență cât mai riguroasă a populației impozabile, a averilor deținute de aceasta și a veniturilor realizate. În vremea lui Ștefan cel Mare sunt amintiți cinci vistieri: Stanimir (1457-1458), Iuga (1459-1479), Chiracole (1479-1484), numit și Chiracol sau Chiracolea, Boldur (1485-1491) și Isac (1491-1503)¹⁹. Marele vistier era asistat de un anumit număr de subalterni și slugi sau agenți. Este vorba pentru perioada de la sfârșitul secolului al XV-lea de vistierul de rangul al II-lea și de agenți fiscali existenți la nivelul unităților administrativ-fiscale (sate, târguri, ocoale și ținuturi), însărcinați cu perceperea dărilor de la impozabili. În câteva cazuri sunt pomeniți concomitent câte doi vistieri: Iuga și Chiracole,

Boldur și Isac, Isac și Ieremia²⁰. Pot fi două explicații: 1) alături de noul vistier, cel vechi își păstrează titlul; 2) noul demnitar deține rangul de al II-lea vistier²¹. Deși al II-lea vistier apare documentar abia în anul 1516, putem presupune, pornind de la situațiile menționate, că acest dregător a existat încă din vremea lui Ștefan cel Mare²². Aceasta cu atât mai mult cu cât, încă din anul 1490, este atestat documentar și diacul de vistierie Aavram²³.

Categoriile de impuneri și quantumul acestora pe categorii de impozabili erau fixate de către domnitor, uneori și prin consultarea membrilor Sfatului Domnesc, în funcție de necesitățile Curții²⁴. Pe măsura sporirii cheltuielilor publice au fost operate, în mod firesc, o serie de creșteri în ce privește quantumul dărilor existente sau au fost introduse dări noi. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, întrucât nivelul producției și schimburilor comerciale era restrâns, dările, taxele și amenzile s-au perceput cu deosebire în produse naturale, pe care impozabilii le realizau în gospodăriile proprii²⁵. Deoarece informațiile documentare ale vremii surprind în mod lacunar și ambiguu nomenclatorul de obligații fiscale este, firește, destul de greu, dacă nu chiar imposibil, de a înfățișa, cu rigoare, caracterul, numărul și quantumul obligațiilor pe care impozabilii le datorau Vistieriei și Cămării.

Potrivit criteriilor de impunere și percepere, dările erau structurate în două categorii principale: *directe* și *indirecte*. Dările directe se stabileau în funcție de potențialul economic al contribuabililor; dările indirecte erau impuse ocazional și cuprindeau, de regulă, diverse taxe vamale.

Principala obligație fiscală – dare de repartitie – a fost *birul*, numit și *dare* sau *dajde*²⁶. Această impunere era legată de persoana contribuabilului, potrivit potențialului economic global al gospodăriei acestuia, adică pe pământ (în cazul proprietarilor), pe inventarul fix, pe sursele de venituri și pe veniturile propriu-zise realizate.

Alte dări *directe* – cele *de cotitate* – afectau distinct bunurile materiale ale populației impozabile: ovinele, porcinele, albinele, grânele, vinul, mierea, ceara, fânul etc. Nivelul prelevărilor era fixat, de obicei, la 1/10 din venituri. Din acest motiv, dările de cotitate percepute în natură, sunt cunoscute prin termenii generici: *desetină* (var. *deseatină*), *decimă* sau *dijmă*. *Taxele* au reprezentat o sursă însemnată de venituri pentru Ștefan cel Mare și Curtea sa. Pentru mărfurile intrate în circuitul comercial, negustorii trebuiau să achite anumite vămi: *vama cea mare*, *vama cea mică*, *cântarul*, *brudina*, *numărătoarea*, *grămăticia* ș. a.²⁷. Scutirile sau reducerile de vamă au reprezentat înlesniri importante pentru toate categoriile de negustori. Semnificative sunt, în același timp, privilegiile acordate locuitorilor din satele de colonizare (slobozii). În acest sens, se cuvine menționat hrisovul ștefanian din 13 martie 1466, privitor la slobozia Negoiești, aparținând Episcopiei de Roman, care prevede scutiri de vamă pentru un nomenclator larg de mărfuri: vite mari și mici, piei de animale domestice și sălbatice, brânzeturi, pește, sare, postav, fier, ceară, miere etc.²⁸. În afară de *dările directe* și *indirecte*, Ștefan cel Mare a obținut însemnate venituri și din *amenzi* (*osluh*, *pripas*, *dușegubină*, *zavescă*). Cele mai multe din aceste amenzi erau cunoscute sub denumirea generică de *gloabe*²⁹.

În sfârșit, o categorie aparte de obligații față de domn erau cuprinse în așa-numitele *prestații*, *slujbe*, *servicii*, *munci* sau *robote*. Majoritatea acestor obligații sunt atestate documentar încă din prima jumătate a secolului XV, în condițiile acordării unor scutiri diverselor structuri sociale³⁰.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, politica fiscală a evoluat în limite normale, Ștefan cel Mare reușind să-și asigure sursele materiale și financiare necesare întreținerii Curții, oștirii și aparatului slujitoresc, din producțiile obținute pe propriul domeniu, din dijele percepute de la locuitorii trăitori pe domeniul domnesc public, precum și din dările achitate de contribuabilii de rând din așezările sătești incluse în ținuturile țării. În vremea lui Ștefan cel Mare au fost acordate puține scutiri de dări, cele constatate referindu-se mai cu seamă la mănăstiri și mai puțin la boieri. Măsurile preconizate de domn în domeniul fiscal au echivalat cu o adevărată reformă care a permis restructurarea sistemului de imunități și privilegii.

Impunerea populației neprivilegiate era efectuată în sistemul *cislei*. Frunzașii așezărilor sătești și urbane repartizau dările pe capii de familie, în funcție de potențialul economic de

ansamblu al gospodăriilor acestora. Sistemul *cislei* s-a dovedit eficient pentru aparatul de stat deoarece era simplu de aplicat, nu presupunea eforturi speciale din partea agenților fiscali, iar prin solidaritatea comunității la plata dărilor, veniturile domnești, de regulă, erau garantate. Operațiunea de cisuire o făceau chiar locuitorii impozabili sub supravegherea *oamenilor buni și bătrâni*, fără amestecul direct al aparatului administrativ-fiscal. În principiu, *cisla* asigura o anume echitate în repartiția dărilor.

În articolul de față ne-am limitat la prezentarea unor caracteristici generale ale fiscalității ștefaniene. Cercetarea detaliată a nomenclatorului de obligații fiscale și a politicii promovate de marele Ștefan în domeniul fiscalității vor fi înfățișate într-un studiu separat.

ABSTRACT

Fiscality represented an important segment of the internal policy during Stephen the Great's reign. In this way he ensured, in a great extent, the financial and material resources, and also the necessary services for a good management of the state body and of the Royal Court. In the same time, the fiscal income, in complementarity with the public and private royal domain, made possible the ample constructive policy in the religious, military and aulic domains and the accomplishment of some cultural-artistic works of great value.

Since the second half of the nineteenth century a special interest in the fiscal realities has become manifest. The research that has been done until now have reached an ample range of problems. Nevertheless, there are still unclear matters regarding the general framework of the fiscal policy or the debts nomenclator (fees, taxes, dues, tolls). The problem of the incomes and expenses in Stephen the Great's time illustrate in a synthetic way the general state of Moldavia, the economic potential of the population and the public and private consume necessities of the royal court.

The present work refers to the main aspects the fiscal policy. In this first part we present some general problems. The obligations nomenclator and the evolution of the fiscal policy will be dealt with in the second part of our study.

NOTE:

¹ Vezi, în acest sens: *Bibliografia istorică a României*, Editura Academiei, vol. I-VIII, București, 1970-1985; vol. IX, Cluj-Napoca, 2000; Șerban Papacostea, *Bibliografia istorică a epocii lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1964, p. 641-676; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, Editura Academiei, 1958; Dan Prodan, *relațiile moldo-otomane în vremea lui Ștefan cel Mare în istoriografia românească. Izvoare și sinteze istorice*, în vol. *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, volum editat de Petronel Zahariuc și Silviu Văcaru, Editura Alfa, Iași, 2003, p. 413-428; Idem, *Relațiile moldo-otomane în timpul lui Ștefan cel Mare în istoriografia românească*, în AIIAI, XLI, 2004, p. 79-96; *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Portret în istorie*, Carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, Editura "Mușatinii", 2003, 617 p.; *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Portret în legendă*, Sfânta Mănăstire Putna, Editura "Mușatinii", 2003; *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în cronică*, Sfânta Mănăstire Putna, Editura "Mușatinii", 2004; *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Bibliografie*, Carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, Editura "Mușatinii", Suceava, 2004.

² *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Bibliografie*, p. 81-91 și 146-152; Mihai Lazăr, *Realități fiscale din Țara Moldovei*, Iași, Editura Junimea, 2000, p. 9-41 și 227-256.

³ Mihai Lazăr, *op. cit.*, p. 26-41.

⁴ Al. I. Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, ediție Dinu C. Giurescu, București, 1986, p. 339-344.

⁵ *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova* vol. II (1449-1486), Volum întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, Editura Academiei, București, 1976; vol. III (1487-1504). Volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, Editura Academiei, București, 1980.

⁶ *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI*, publicate de Ioan Bogdan. Ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959; Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a îngrijită de P.P. Panaitescu, București, 1958; *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, ed. Maria Holban, Editura Științifică, București, 1968.

⁷ Leon Șimanschi, *Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, în RdI, nr. 5-6, 1982, p. 601-602.

⁸ A. Sacerdoțeanu, *Divanele lui Ștefan cel Mare*, în "Analele Universității «C. I. Parhon» București", istorie, 1956, p. 164, 165; N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, Editura Academiei, București, 1968, p. 54; Un număr de 9 dregători au fost recrutați din rândul rudelor domnului (N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 53-60).

⁹ În această vreme are loc procesul de încheiere a fenomenului de sinteză heraldică prin includerea stemei dinastice, capul de bour, în stema țării (Viorel Butnaru, *Monedele lui Ștefan cel Mare*, în *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, volum editat de Petronel Zahariuc și Silviu Văcaru, Editura Alfa, Iași, 2003, p. 66.

¹⁰ Constantin Burac, *Așezările Țării Moldovei din epoca lui Ștefan cel Mare*, Editura Ministerului Administrației și Internelor, București, 2004, p. 5-10.

¹¹ Leon Șimanschi, *op. cit.*, p. 597-598; Constantin Burac, *op. cit.*, p. 10-22.

¹² Constantin Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, Editura Junimea, Iași, 1984, p. 95-110.

¹³ *Ibidem*, p. 82.

¹⁴ Al. I. Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, București, 1986, p. 29.

¹⁵ Alexandru Gonța avansează procentul de 10% (Al. I. Gonța, *Unele aspecte ale politicii interne a lui Ștefan cel Mare*, în RdI, 4, 1957, p. 91-103), în vreme ce Leon Șimanschi, procentul de 1/15 din totalul satelor (Leon Șimanschi, *Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, în *loc. cit.*, p. 601).

¹⁶ Vezi și Ștefan Ștefănescu, *Conștiința europeană în gândirea lui Ștefan cel Mare*, în *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, p. 287. Ștefan Sorin Gorovei, în *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Portret în istorie*, p. 556.

¹⁷ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1956, p. 77.

¹⁸ *Ibidem*; Miron Costin, *Opere*, București, 1958, p. 388.

¹⁹ Vezi DRH. A., volumele I și II.

²⁰ N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 226; Leon Șimanschi, *Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, în RdI, tom 35, nr. 56, 1982, p. 600.

²¹ Leon Șimanschi, *loc. cit.*, p. 600.

²² Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 226.

²³ DRH. A, vol. III, doc. nr. 65, p. 120-122.

²⁴ N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. I. Organizarea de stat până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Editura Academiei, București, 1971, p. 7.

²⁵ Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în SMIM, vol. IV, 1960, p. 223-306.

²⁶ DRH, A, vol. I, p. 348.

²⁷ *Ibidem*, p. 410.

²⁸ *Ibidem*, p. 190.

²⁹ Nicolae Grigoraș, *Principalele amenzi din Moldova în timpul orânduirii feudale (secolele al XIV-lea – al XVIII-lea)*, în AIIAI, VI, 1969, p. 159-176.

³⁰ DRH, A, vol. I, p. 190, 352 și 410; Nicolae Grigoraș, *Obligații în muncă față de stat și turci ale populației din Moldova (sec. XIV-XVIII)*, în SRdI, tom XVIII (1965), nr. 4, p. 895-912.